



Нина Лојовић-Милинић
ГРАДИТЕЉСКО НАСЉЕЂЕ
ИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ
(Историјски и градитељско-културни приказ)

Историјске прилике, у посљедњих хиљаду и више година, допринијеле су да се у источној Херцеговини, у оквиру различитих политичких, културних, социјалних и привредних система, имајући при том у виду детерминирајућу улогу природне средине, образује специфичан културни ареал, и културну посебност ове регије, једне од колијевки српске духовности и државности. Источна Херцеговина развијала се у сложеним историјским и друштвено-економским приликама. Наиме, ово је простор дуге и континуиране културне насељености о чему свједоче бројни споменици материјалне културе и архивски документи. Обзиром на значај цивилизацијског присуства, на овом простору могуће је издвојити неколико културно-историјских периода, који су се смјењивали у прошлости.

За вријеме римске власти овај простор био је под разним културним и политичким утицајима који су допринијели обликовању специфичног ареала профилисаног римском цивилизацијом и културом.



Почетком VII вијека римско присуство замијенио је нови словенски културно- цивилизацијски круг. Долазак Словена у источну Херцеговину представља нови облик социјалне, културне и територијалне организованости, којим се успоставља патријархални облик малих жупских насеља, као територијални одраз словенске родовске организације (Сергејевски Д., 1962., стр. 111-117.).

Од VII вијека почиње интензивно досељавање српких племена која се на овом простору сусрећу са старосједлачким илирско-романским становништвом. У X вијеку западни дијелови источне Херцеговине, познатији под именом Хум, били су независни. Источни дијелови овог простора, познатији под називом Травунија, добили су независност у XI вијеку када је створена јединствена кнежевина која је обухватала Травунију, Хум и Неретвљански крај. Током XII вијека у источној Херцеговини наизмјенично се смјењивала византијска и угарска власт, па је дошло до прожимања култура и цивилизација византијске, илирско-романске и словенске. Крајем XII вијека за вријеме власти кнеза Мирослава, ћирилицом је написано *Мирослављево јеванђеље* које представља један од најзначајнијих споменика српске обредне писмености. Од XIII до XV вијека овај простор је био у саставу српског краљевства, као и у саставу босанске државе (Крешевљаковић Х.-Капицић Х., 1954. стр. 15.). У том периоду овај простор се профилисао као посебан културно-цивилизацијски простор доминантне словенске културе, обликоване на изворним словенским вриједностима, и под византијским утицајем (Гњато Р., 1991. стр. 51.). У XV вијеку, за вријеме власти Стјепана Вукчића Косаче, Херцеговина је имала самосталност, која је кратко трајала, јер је овај простор 1482. године потпао под турску власт (Дедијер Ј., 1909., стр. 50-72).



Доласком турске власти на простору источне Херцеговине почиње период тешких друштвено-економских услова који су успоравали културно социјални развој. Турска империја је од Херцеговине створила посебан санџак који је 1763. године припојен Босанском пашалуку. Са доласком Турака почињу сучељавања хришћанског и српско-православног и оријентално-исламског културног и цивилизацијског круга.

Након слабљења турске власти, одлуком Берлинског конгреса 1878. године, простор Босне и Херцеговине додијељен је Аустро-Угарској на привремену управу, а већи дио некадашње Старе Херцеговине ушао је у састав Црне Горе. Стара Херцеговина је заједно са Зетом, Рашком области, Косовом и Метохијом сачињавала језгро средњовјековне српске немањихке државе. Некадашња Стара Херцеговина обухватала је етнички и просторно компактну цјелину од Пељешца и долине Неретве на западу, до Бокоторског залива на истоку, укључујући западне и сјеверне дијелове Црне Горе (Никшић са околином, Пива и Тара), те дио Рашке области и Пријепоље са околином (Гњато Р., 1995., стр. 2.).

У југословенском периоду границе Херцеговине углавном се нису мијењале, а са подјелом Краљевине Југославије на бановине источна Херцеговина је подијељена између Зетске и Приморске бановине.

За вријеме грађанског и етничко-вјерског рата 1992-1995. године у Босни и Херцеговини, као и након потписивања Мирног споразума у Дејтону источна Херцеговина је остала у саставу ентитета Републике Српске, и представља њен југоисточни дио. Међутим, знатан дио територије ове регионалне цјелине (дијелови општина Коњиц, Мостар, Столац, Чапљина, као и западна страна Поповог поља) у којој је вијековима живио српски народ припао је простору Херцеговач-

ко-неретванског кантона у ентитету, Федерацији Босне и Херцеговине.

Садашња источна Херцеговина представља географски појам за југоисточни дио Републике Српске, који обухвата општине: Требиње, Билећа, Љубиње, Берковићи, Гацко, Невесиње и Источни Мостар са 365 насељених мјеста, површине 3 827 квадратних километара и око 80 000 становника. Условне границе овог геопростора одређене су функционалним утицајем главног урбаног центра Требиња.

Градитељско наслеђе као културни израз

Источна Херцеговина, као релативно мали простор, представља изразиту градитељско-културну цјелину у односу на друге просторе Републике Српске, као и сусједних регија и земаља у окружењу. У дугом историјском развоју на овом простору су се прожимали различити друштвено-историјски и културно-цивилизацијски утицаји Истока и Запада, и при том дефинисали низ градитељских посебности, које се данас испољавају у различитим архитектонско-грађевинским облицима који представљају градитељско наслеђе и дио културне баштине овог простора.

Простор источне Херцеговине кога сачињавају наведене административно-територијалне јединице, у ширим друштвено-економским и војно-политичким стратешким релацијама има неоспоран значај у доба Илира, посебно у касноантичком и средњовјековном раздобљу. Византијски цар Константин Порфирогенит у дјелу „De administrande imperie“ још 948. године спомиње насеља и тврђаве-градове на овом простору. Требиње и Љубиње спомињу се више пута у архивским документима Средњег вијека. Сачуване архитек-



тонско-грађевинске цјелине на овом простору свједоче о бројним градовима-тврђавама из Средњег вијека, који су касније, у турско доба, дограђивани и преграђивани, да би тек у доба аустро-угарске окупације добили коначан изглед. Насеља испод тих градова-тврђава, која су била изграђена у далеким временима илирског и римског присуства на овим просторима, одавно су пропала под утицајем друштвених и природних фактора, и уступила су мјесто „новијем“ средњовјековном, оријенталном и аустро-угарском градитељству, у зависности од тога како су се на овом простору у дугом временском периоду смјењивали цивилизацијско-културни системи.

Падом земље Херцеговине под турску власт током седме и осме деценије XV вијека, као и постепеним утапањем постојећег средњовјековног феудалног система у османско-спахијски систем, створене су друштвено-економске претпоставке за трансформацију средњовјековних градова-тврђава и насеља, у духу исламско-оријенталне цивилизације и културе.

На простору источне Херцеговине, на периферији великог Османског царства, далеко од директног утицаја Центра, у контакту са различитим цивилизацијско-медитеранским токовима, уз јак утицај старијег локалног самониклог културног наслеђа, овдје није настао ниједан споменик чисто турског-исламског стила. Али су зато настали многи грађевинско-архитектонски споменици, као градитељско наслеђе, у којима се цивилизацијске супротности преплићу, резултирајући посебним симбиозама аутохтоних и медитеранских, средњовјековних, турско-исламских и аустро-угарских обиљежја и карактеристика. Ово градитељско наслеђе вредније је утолико више што је специфично за ове крајеве, и простор источне Херцеговине чини посебном индивидуалисаном културном цјелином.



Свакако, да сакрални објекти на простору истичне Херцеговине као културно-историјски споменици представљају највреднији дио градитељског наслеђа и културног пејзажа овог простора, али и поред тога, у овом раду ће се градитељско наслеђе посматрати само у дијелу који се односи на најзначајније архитектонско-градитељске облике: *старе градове-тврђаве* (утврђења), *камена брана*, *мостове* и *сеоска архитектура* (насеља, куће), што представља дио градитељско-културног наслеђа овог простора.

Стари градови-тврђаве

С обзиром на различито цивилизацијско присуство на овом простору, градитељско наслеђе као културни израз истичне Херцеговине могуће је проучавати кроз најзначајније архитектонско-грађивинске облике: *старе градове-тврђаве* (утврђења), *мостове*, *камене бране*, *сеоску архитектуру* и сл., што представља дио градитељског пејзажа овог простора, који симболизује културну и историјску прошлост народа који живе на овом простору. Источна Херцеговина је у средњем вијеку била „посута“ градовима-тврђавама (утврђењима) на више локалитета који свједоче о њиховој величини и културно-историјском значају. Међу најзначајнијима су: *Стари град Требиње* (Кастел), *Мичевац*, *Клобук*, *Старо Слано* и *Страч* код Требиња, *Кошур-Кошун* општина Берковићи, *Кључ* и *Гаји* код Гацка.

Стари град Требиње (Кастел)

Назив Требиње потиче од ријечи *Travunia* која има коријен у називу *Tribunia*, и која потиче од латинске ријечи



tribunus што значи војни заповједник. Данас се са сигурношћу не може одредити првобитни положај (локација) старог Требиња, због недостатака материјалних доказа и писаних извора. Према предању, претпоставља се да је старо и прво Требиње (Порфирогениново Требиње) било смјештено у данашњем насељу Полице на лијевој обали Требишњице, на Дубровачком друму. Овакву претпоставку у потпуности не потврђује локација куле Бранковића, обзиром да су куле као стражаре биле смјештене у непосредној близини старих градова-тврђава (насеља).

Иако, ниједан каснији историјски податак не прецизира да је старо и прво Требиње било смјештено у данашњем насељу Полице, може се са сигурношћу рећи да је кула Бранковића имала важну улогу у старом Требињу, будући да су Бранковићи били стара српска породица која је живијела у вријеме краља Милутина, Стефана Дечанског и цара Душана.

Кула Бранковића у Полицама један је од старијих и мало познатих културно-историјских споменика из прошлости источне Херцеговине.

Старо Требиње први пут спомиње Византијски цар и историограф Константин Порфирогенит 948. годне. По попу Дукљанину Требиње је био сједиште жупана Требињске области-Травуније, која је била подијељена на десет жупанија, од којих је једна била Требиње. У саставу државе Немањића, Требиње је било до 1377. године, а затим у оквирима средњовјековног босанског краљевства (Крешевљаковић Х.-Капицић Х., 1954., стр. 15.). Оснивач Херцеговине, херцег Стјепан Косача завладао је Требињем 1438. године, које је било под његовом управом све док је пало под турску власт 1466. године (Михић Љ., 1968., стр. 126.).



Стари град Требиње (*Кастел*) настао је почетком XVIII вијека, односно у периоду османлијске владавине. Доласком Османлија Требиње добија изглед одбрамбене тврђаве, која се према изворима Дубровачког архива у прве четири деценије XVIII вијека назива Бан-вир, иако се спомиње и назив Требиња. (Кораћ В., 1971., стр. 195.).

За прва два вијека турске владавине до 1687. године сједиште Требињске области био је Нови који је са Требињем био повезан и сачињавао једну нахију. Почетком XVII вијека у Требињу је основана капетанија што је захтијевало изградњу тврђаве која ће имати одбрамбену функцију, тим прије што је Требиње било погранична територија према Млечанима и Црногорцима (Михић Љ., 1968., стр. 127.).

Овдје је још 1690. године постојала кула која није била довољна да Османлије организују и утврде позадину својих посједа према Новом и Рисну, па је саграђен нови град-тврђава на десној обали Требишњице 1706. године, а можда нешто и раније. Овај банвирски град је каснији *icisar* (турски: *iki hisar*-други град), није био довољан јер су стратешке потребе захтијевале да се град прошири. Даљи развој старог Требиња (Кастела) настављен је 1714. године, а 1715. године ископан је *хендек* (опкоп) око града у који је доведена вода из Требишњице, под управом Осман-паше Ресулбеговића раније капетана пограничне тврђаве Старог Сланог, а затим капетана Бан-вира. Радови су на изградњи Старог града настављени и у току четврте деценије XVIII вијека, када је добио своју коначну физиономију. У основи Град има облик троугла у који се улазило кроз градску капију, испред које се налазио покретни мост. Канал (опкоп, хендек) око Града је постепено затрпан, поред осталог, и због еколошких разлога, да би коначно нестао 1932. године. Са кулама, бедемом



и табијама Град је био сједиште требињске капетаније, капетана, паша, диздара и ага.

У требињском граду било је више кула и табија од којих су најпознатије: Сарацића, Хаџисмаиловића, Адихомеровића и Државна, а од табија: Ђатовића, Сандровића и Салаховића. Већина ових кула и табија су током времена нестале. Између два свјетска рата на градске бедеме који су добро очувани, постављено је неколико умјетничких предмета, који се не уклапају у архитектонско-грађевинску цјелину тврђаве. Данас се у Старом граду налазе сакрални објекти исламско-цивизацијског круга, Царева (1719.) и Осман-пашина џамија (1729.), те амбијентални објекти за потребе заната, трговине и угоститељства (Михић Љ., 1968., стр. 128.).

Старо Требиње, главни град Травуније, могло је да се развија само на мјесту на коме се и данас налази стари дио града, односно на дијелу на коме је била касније тврђава Банвир. Археолошка испитивања показала су да је у самом Старом граду била црква на простору који данас заузима зграда Музеја Херцеговине. Код копања темеља за данашњу зграду Музеја (у аустро-угарском периоду: касарна), пронађени су разни црквени предмети. Б.Черовић каже: “Не знамо по каквом извору, да је у овој цркви био и један *ћивоић* у облику храма украшеног тријерастим торњевима и писмима наоколо попут хијероглифа, те да је он приликом рушења цркве пренешен у манастир Тврдош, а одатле у манастир Савину“. На простору гдје је била ова црква, данас постоји зграда Музеја (предходно касарна), и поред ње црквени торањ-кула, временом дограђиван и мијењан. Која је то црква, тешко је рећи? Да ли је то црква св. Михаила у којој су сахрањени жупан Травуније Павлимир и његов син Тјешимир? Или је то црква св. Стефана која се исто према старим изворима

налазила у Старом граду Требиње. Ипак, локација коју је ова црква заузимала потврђује претпоставку да је то била црква св. Михаила. Осим тога, сахрањивање угледних личности, као што је био жупан Павлимир и његов син Тјешимир, потврђује исто претпоставку да је то била угледна црква св. Михаила, о којој говори и поп Дукљанин.

Стари град је одавно изгубио много од онога што је остало из турског периода и што га је чинило значајнијим културно-историјским спомеником. Затрпавање *хендека*, рушење градских бедема на неким мјестима, препуштање зубу времена и пропадање једне необичне архитектуре, а осим тога, нестручна и неадекватна рушења и грађења унутар града, уназадили су у знатној мјери овај значајни и архитектонско-грађевински и културни споменик. Његова ревитализација, чување од даљих рушења и неамбијенталног грађења, требао би да буде императив институцијама које се баве уређењем и очувањем културног простора.

Неке од некадашњих грађевина у Старом граду данас су неприкладне за ранију намјену, као што је Торањ-кула из XVIII вијека, која представља импресивни аутохтони културни споменик овог града. Торањ-кула је преправљен у *сахат-кулу* у XVIII вијеку за вријеме Осман-паше Ресулбеговића. Ова сахат-кула није настала у турском периоду, него је торањ као остатак старе цркве, у турском периоду искоришћен као сахат-кула. Прво, на простору на коме се налази овај торањ постоје рушевине, као остаци за које се тврди да су припадали некој цркви. Друго, клесано камење и изглед торња унеколико представљају венецијанску архитектуру, коју врло често сусрећемо у медитеранским крајевима. Осим тога, на торњу је и прије Првог свјетског рата, и прије Другог свјетског рата било једно звоно на којем су, по исказу



очевидаца били угравирани ликови светаца и натписи кога су тадашње власти скинуле. Може се закључити да је торањ, за вријеме турске управе служио као сахат-кула, те да је некадашња црква у Старом граду срушена послије доласка Турака и да је од ње остао само торањ, касније преправљен у сахат-кулу. Основица торања је квадрат са страницом 3,70 метара, а висина 18 метара озидана клесаним каменом у медитеранском стилу (Крешевљаковић Х., 1957., стр. 26.).

Требиње је у свом историјском периоду урбану физиономију углавном добило у првој половини XVIII вијека и све до аустро-угарске окупације кретало се у урбано-градитељским ареалима Кастела.

Карактеристично је да се овдје, у непосредном контакту са медитераном развио посебан тип архитектуре, у којој су веома присутни елементи ренесансе и барока спојени са аутохтоним и оријенталним формама.

Изван Старог града (Кастела) у османско доба развила су се и поједина приградска насеља као што су Мостаћи, Гомиљани, као и сеоска насеља медитеранског типа изградње, Увијећа и Талежа која се налазе у непосредној близини града. У периоду аустро-угарске управе дошло је до развоја инфраструктурних система, као изградње супраструктурних објеката за потребе јавне управе и становања, са одликама медитеранске архитектуре.

Мичевац

Мичевац је стари средњовјековни град удаљен три километра од Требиња, узводно ријеком Требишњицом. Не зна се тачно када је саграђен, а по легенди град је саградио неки војвода Мичета, по чему је град добио име. Писани извори

који говоре о овом граду потичу из времена херцег Стјепана Вукчића Косаче, оснивача Херцеговине. Прама неким историјским изворима, писаним повељама од 1444-1454. године Мичевац се називао: *Kastelo*, *Kastrum* и *Smitote*. За вријеме дубровачког рата са херцег Стјепаном (1451-1454.) Дубровчани су тражили да им се поред осталог, преда и град Мичевац значајно стратешко мјесто. До 1456. године у граду Мичевцу се спомиње Херцегов цариник и заповједник града Радосав Дуб. Године 1466. Турци су заузели Требиње, а највјероватније и град Мичевац (Михић. Љ., 1968., стр. 122.). За вријеме турске управе овај град није имао велике важности, нити се у историјским изворима помиње.

Испод градских зидина налази се простор у рушевинама, познат као *варошиште*, које је према легенди имало 6 000 становника. У току неколико посљедњих година на Граду су извршени рестаураторски и конзерваторски радови, археолошки је истражен и као такав служи као културно-историјски споменик из средњовјековног периода на овом простору.

Клобук

Клобук ја средњовјековни град који се спомиње још у XI вијеку за вријеме зетског кнеза Војислава. Налази се на путу Требиње-Никшић, саграђен на стрмим хридинама које стоје скоро окомито на узвишењу Врмац (903 метара надморске висине), које носи назив по жупи Врм све до XVIII вијека, када губи старо име жупе (Врм) и добија нови назив, Корјењићи. Од XII вијека Клобук је у посједу Немањића, а од 1377. године у саставу Босанске државе. Године 1395. град Мичевац је под влашћу Павла Радиновића, затим Павловића, а од 1441. године под управом херцег Стјепана Вукчића Косаче



до 1477. године, када га заузимају Турци од када добија стратешки значај, као најистуренија тачка Требињске крајине према Црној Гори и Венецији. Због тога је дошло до поправљања и утврђивања града и изградње нових објеката у његовом саставу који су имали одбрамбену функцију. Године 1713. клобучки капетан Мурат-бег тражи од Дубровчана вјеште мајсторе „да се поначине нека мјеста у нашем граду“. Унутар зидина средњовјековног града Клобука, испред остатака цркве са олтаром налази се висок сандук са постољем, лијепо исклесан и постављен по правцу исток-запад. У зидинама се налазе четири чатрње које и данас држе воду. Град је издржао јак притисак Руса и Црногораца са једне стране и домаћих феудалаца и Француза, с друге стране, 1807. године. На једном сачуваном стећку је уклесан натпис који подсјећа на руско-црногорску опсаду. Од 1858. године тврђава је имала турску управу, а 1878. године град је пружио посљедњи отпор аустро-угарским снагама (Крешевљаковић Х.-Капицић Х., 1954. стр. 18-19.).

Својом богатом историјом, архитектуром, културно-историјским садржајем и својим стратешким положајем Клобук представља врло значајан културно-историјски споменик на простору источне Херцеговине из средњовјековног периода.

Старо Слано

Старо Слано је погранична тврђава према Дубровнику, на десној обали Требишњица, удаљен 12 километара од Требиња према Мостару. Овај градитељски комплекс представљао је саставни дио одбрамбеног појаса Требиња у XVIII и XIX вијеку. Тврђава је саграђена у XVII вијеку за вријеме



турске управе, а спомиње је Евлија Челебија 1664. године и каже да је: “утврду и кулу подигао гази Хусрев-паша (мисли на босанског намјесника Гази Хусрев-бега), а „то је висока кула која се налази на подручју Херцеговачког санџака и Дубровника на једном тијесном и неприступачном мјесту на обали ријеке...“. Утврда „има свога градског заповједника (диздара)...То је утврђена кула у којој се налази стално, данноћ, један способан ага херцеговачког паше и један ага од чорбација града Новог...Они ту наплаћују царину од свих каравана који дођу из Сарајева као и од свих каравана који одлазе у Дубровник“. Послије пада Новог у млетачке руке дошло је до пресељења низа муслиманских породица у крајеве источне Херцеговине, а за комаданта тврђаве Старо Слано постављен је Осман-бег Ресулбеговић, и од тада је Старо Слано постало једно од значајнијих пунктова према Дубровнику. У Старом Сланом некада се налазила љетна резиденција Хасан-бега Ресулбеговића, а сада је препуштена зубу времена. Ова тврђава је културно-историјски значајна, још увијек је недовољно истражена, па је неопходно на томе даље радити, као и на њеној ревитализацији.

Страч-тврђава

Тврђава Страч је саставни дио „прстена утврђених постаја“ Аустро-Угарске према Црној Гори. Саграђена је на истоименом узвишењу југоисточно од Требиња, са кога се пружа поглед према Зубцима, Петровом пољу (Џивару) и Требињу. Била је врло значајна стратешка тачка, и по величини највећа тврђава на Балкану. Ова тврђава је највећи грађевински подухват аустро-угарског градитељства која је располагала са 365 просторија, дебљине зидова преко једног метра.



Просторије су биле међусобно повезане вентилационим каналима за довод свјежег зрака, као и за водоснабдијевање кишницом у огромним каптажама уграђеним у тврђава. На врху тврђаве налазиле су се жељезне куполе дебљине преко тридесет центиметара.

Послије Другог свјетског рата тврђава је увелико оштећена, па је неопходно приступити њезиној ревитализацији и валоризацији као јединственог градитељско-културног споменика из аустро-угарског периода на простору источне Херцеговине, а и шире.

Коштур-Коштун

Град Коштун-Коштур је стари град источно од насеља Дабрице, општина Берковићи. По Димитрију Сергејевском, град ја настао у раном средњем вијеку и спада међу наше најстарије градове, односно, за вријеме краткотрајне управе Источноримског царства од 535. године па до доласка Словена почетком VII вијека. Град је подигнут на каменитом бријегу с оштрим литицама на двије стране. Градитељи су настојали подићи град правилног тлоцрта у оноликој мјери колико је дозвољавао терен.

Коштур је изграђен у једном замаху и није касније преправљан ни поправљан. Град се спомиње први и једини пут у дјелу Константина Порфириогенита 948. године као *Dobriskik*, тј. Дабарски кастрон.

Унутрашњост његових зидова изведена је у техници *opus spicatum*, а фасада обложена каменим квадратима. Ограђени простор приближно има облик правоуглог троугла са хипотенузом 200 метара и катетама од по 75 метара, дебљине зидова 2 метра, а висине 6 метара. На врху се налази грађевина

правилне основе од 36 метара, са два торња на угловима. С југозападне стране зид се спушта у долину што је чест случај и код неких других тврђава из овог доба. У западном дијелу градског комплекса налазе се трагови грађевина, можда и цркве, а материјални остаци указују да је грађевина била покривена на стари римски начин. Око града је био опкоп који се још добро препознаје (Крешевљаковић Х.-Капицић Х., 1954., стр. 14.).

Кључ

Кључ је средњовјековни град камена, сукоба и драматике у коме се лакше гинуло него у њему живјело. Саграђен је на оштрим литицама Рудог брда, на обронцима Бабе планине изнад старог насеља Цернице и припада општини Гацко. Кључ је саградио и утврдио моћни војвода Сандаљ Хранић крајем XIV вијека. Био је сједиште војводе Сандаља Хранића и херцега Стјепана Вукчића Косаче, како би могао надзирати трговачки пут од Дубровника до Горажда, и даље, и „тврди орах“ Ахмед-паше освајача Гацка (Јуричек К., 1959., стр. 289.).

Такође, године 1423., 1426., 1429., 1430., и 1435. Кључ се спомиње и у дубровачким изворима као сједиште војводе Сандаља Хранића, а касније Херцега Стјепана и његових синова. У повељама 1448. и 1454. године Кључ се спомиње као „Castrum Glutsch civitate Cluz cum costris et pertinentis suis“ (Динић М., 1978., стр. 245.). Као што се види Кључ је Херцегов град у коме је био управни центар гатачке феудалне жупе и сједиште кнеза који је надзирао промет трговине и убирао дацбине. У центру жупе под надзором и заштитом грдске управе развијала се трговина и занатство у варошком насељу



Церници и Подкључу (Soto Cluz). Кључ је као утврђено градско мјесто, за разлику од неких других средњовјековних градова Босне и Херцеговине, према легенди наслеђен од Грка прије Немање, и да је припао Сандаљу Хранићу. Први пут се спомиње 1410. године у документу између војводе Сандаља Хранића и Млечана.

Средњовјековних градова са именом Кључ има више: Кључ код Колашина, Кључ на Неретви, Кључ на Сани, Кључ на Кордуну, Кључ између Смедерева и Београда,...

Кључ код Гацка спада у најстарије средњовјековне градове са овим именом. Према предању име је добио по „кључању воде“ из Вилине пећине, која се налази у непосредној близини, или по томе што је био „кључ на Дубровачком друму“.

Из историјских извора не може се видјети да је Кључ био жупски град са сједиштем жупана, нити да је дворска црква поред града имала епископални значај са сједиштем епископа.

Од његовог настанка трајала је драма, дуга и непрестана, преко многих борби и страдања до његовог садашњег трајања, град је судионик времена и људи у прошлости и догађаја којих је било на претек. На главици Ђућаници, испод града, налази се стећак са натписом Радоње Ратковића који је погинуо под Кључем. На стећку пише: „да погибе под градом Кључем за својега господина воеводу Сандаља“. То је до сада једини познати стећак на коме је уклесано име града.

Средњовјековни градови којих има око 350 у Босни и Херцеговини подизани су на погодним мјестима гдје им је природни положај обезбјеђивао потребну заштиту. То су најнеприступачнији гробени изнад ријека, какав је случај са гатачким Кључем који је имао најпогоднији локалитет од свих средњовјековних градова у Босни и Херцеговини (Мандић Н., 2007., стр. 184.).



Познати гатачки учитељ Стеван Делић, прије више од деведесет година пише да је град подигнут на „уздигнутој узбрдици“, и да га затварају три високе литице, те да се састојао од Горњег и Доњег града. Улаз у град је висок 1,70 метара са каменим довратницима, ширине 0,80 метара и са усјеченим каменим степеницама. Спољни бедем Горњег града висок је 7 метара, широк 3,50 метра. Та дебљина зида дизала се 4 метра изнад врата. Делић наводи да западни и јужни дио Горњег града је имао дебљину 0,80 метара. Пролаз главном улазу је поред бочног зида који је висок 2 метра и широк 1,40 метра, са низом пушкарница висине 0,50 метара од пода. У том дијелу града очувани су остаци чатрња за водо-снабдјевање, кућа за становање људи блиских двору, помоћних објеката, занатских радњи и сл. (Делић С., ГЗМ, 1911., стр. 491.).

Доњи град се не разликује од Горњег града, нижи је, и зидови су скоро једнаке дебљине. Много је више оштећен. Поред улаза у овај дио града налази се столица уклесна у каменој стијени, излизана чекањем на одлазак или долазак, на пријем или заповијед, на пресуду и страх, на долазак великог војводе и сумњиве „вјерске“ шетње „краљице“ Јелене, жене Сандаља Хранића (Мандић Н., 2007., стр. 183.).

Испред града се налазила цамија, за коју се тврди да је била црква, што показује натпис на довратнику који је окренут у унутрашњост зида. Предање о постојању цркве је истинито и поуздано и историјски посвједочено натписом на обрнуто узиданом довратнику 1905. године, приликом поправке зидина. Не зна се да ли је црква била једнобродна са куполом рашког стила и „рашке школе“ какве су се градиле крајем XIII и почетком XIV вијека. Преуређена цамија била је уствари црква Јелене Балшић кћерке кнеза Лазара, па је преобраћена у цамију тога времена (Делић С., 1911., стр. 491.).



Стећак Радоње Ратковића, чија је погибија везана за погибију Павла Раденковића 1415. године, у чему се одавно слажу историчари, а о чему свједочи дубровачки посланик у Кључу, Ђиво Гундулић који је био свједок убиства. И поред тога, исламско народно предање пренијело је до времена садашњег да је погинуо јунак анадолског поријекла.

Црква у Кључу није саграђена у зидинама града, него у сјевероисточном дијелу Подграђа, и служила је за вјерске обреде града и Подграђа. Према предању војвода Сандаљ Хранић „био је невјерник“, па није било потребе да се црква гради у граду. Зато је Јелена, жена Сандаљева подигла цркву у Подграђу за своје потребе и потребе дворских истакнутих личности, док су цркве у вароши Церници служиле за потребе осталог вјерујућег народа. Из Дубровачких извора се види да је сликар на захтјев Сандаља боравио на двору у Кључу 1429. године, и за дворске потребе сликао фреске (Мандић Н., 2007., стр. 185.).

Подграђе Кључа, изван градских зидина, сачињавао је са градом ширу урбану цјелину. Подкључ (Soto Cluz) био је варош са тргом и црквом гдје су се окупљали вјерници, трговци, занатлије и сељаци из околних села. Дубровачки дипломатски представници боравили су у Поткључу, да би били ближе догађајима и двору. Град Кључ са Подграђем, под чијим је надзором био трговачки друм од Дубровника, преко Гацка за Босну, Србију и даље „Via Ragusa“, допринио је развоју и успону Цернице као насељене вароши удаљене три километра јужно од Кључа. Церница се први пут помиње 1325. године, а као насељено мјесто 1367. године, „мјесто караванске станице“. Церница се јавља као трговачки и економски центар која са Кључем и Поткључем није чинила једну градитељско-архитектонску агломерацију, већ је само чинила

јединствену административно-политичку јединицу. Церница се као трг први пут помиње 1378. године (Мандић Н., 1995., стр. 509.).

Према Десанки Ковачевић-Којић „сва градска насеља у основи имају исту урбанистичку структуру, са тргом као централним простором, гдје се одвија сав пословни и јавни живот“ (Ковачевић-Којић Д., 1978., стр. 273.).

Дубровник је имао своје сталне и привремене дипломате при двору Хранића и Косача у Кључу и на тргу у Церници. „Посланик Гундулић, из Цернице пише писмо дубровачком кнезу 1430. године у коме га обавјештава о својој дипломатској мисији код војводе Сандаља“. Дубровачки дипломати су чешће боравили у Церници него у Кључу, одакле су пратили догађаје на двору и одржавали дипломатске контакте са Сандаљем и својом владом у Дубровнику. „У временском распону нешто више од сто година Церница је постала једно од највећих насеља у Херцеговини. Према дефтеру 1468/69. годину имала је 81 домаћинство с просјечно пет чланова породице, нешто испод 500 житеља. Мостар је у то вријеме имао 18 кућа са око 100 становника“ (Мандић Н., 1995., стр. 513.).

Гат

Свјесна својих стратешких интереса Аустро-Угарска је након Берлинског конгреса 1978. године, у Босни и Херцеговини пројектовала и изградила комплетан систем одбране „прстен утврђени постаја“ на граничном појасу Херцеговине према Црној Гори, од „Оријен седла до ушћа Таре и Пиве“.

Изградња град-тврђаве Гат („Kordon Posten Gat“) који је имао стратешки значај у одбрани својих интереса у овом дијелу Царевине према Црној Гори. Изградња ја почела



1882. године. Копајући темеље за ову тврђаву аустријски војници пронашли су остатке праисторијске насеобине с мноштвом драгоцених предмета старих „цивилизација“, из чега се извлачи закључак да ниједна људска епоха није прошла, а да није оставила трага на Гату. „И Келти и Илири, и Грци и Римљани, и Словени и Французи, и Бугари и Травуњани, и Дукљани и Хумљани, и Босанци и Херцеговци, и Турци и Аустријанци,..., сви су се задржавали и ратовали на „херцеговачком крову“—гдје су кише најчешће, а небо најближе“. Град Гат је историја Гацка, неисписана али остварена и запамћена, историја која није завршена него је у вјечном трајању (Мандић Н., 1995., стр. 393.).

Највећи значај у средишту одбрамбеног аустро-угарског система имао је Гат („Miltär-Station Gat“) на коме је био изграђен цијели мали град. Утврђење се састојало од низа траншеја, шанчева и других објеката за одбрамбене сврхе. На врху Гата (1200 метара надморске висине) била је изграђена чатрња на живом извору, те направљено водопојилиште за коње.

„Мало утврђење Гат“ пише Мразовићева: “Нешто дубље у унутрашњости земља, које са својим кровом од црвене опеке и бијелим бљештавим зидовима врло елегантно дјелује, док се остали морају задовољити зидинама од сухозида и сламнастим кровом. Ово утврђење лежи на остацима старе тврђаве Гат које је вјероватно владало цијелим крајем, јер се Гацко поље зове такође и Гатачко поље“(Мразовић М., 1900., стр. 299.).

На њему су војни рок служили најоданији регрути из Беча, понеки чешки војник или музичар из Прага. О Гату је најљепше записе сачинио чешки путописац Лудвик Куба бораваћи на њему 1893. године, записао је: “Јутро као дјевојка.



Сунце, пловећи у пуној дивоти, утапало је све у златној бањи: литице, зидине, зелене долине...Ја обиђем и разгледам најочуванији дио тврђаве, вертикални торањ, и предам се опојном лутању по модром хоризонту...“. Записао је, да му је заповједник Гата бечки натпоручник испричао да се заљубио у најмлађу кћерку гатачког војводе Богдана Зимоњића:“Ја, војник који у љубав никад није вјеровао и који се као Наполеон смијао Гетеовој глупости и бесмислу-што је пустио свога Вертера да се без разлога устријели-баш ја сам морао бити погођен стријелом, за коју сам увијек вјеровао-да сам њоме нерањив. И несрећа је морала да ме задеси баш овдје, у земљи коју мрзим и која мене мрзи.“ (Мандић Н., 1995., стр. 396-397.).

Стеван Делић, истражујући поријекло имена Гата, записао је да „народно предање није јасно и да је врло оскудно о томе како се прозвао Гат, „већином приповиједају да се тако прозвао Гат, јер на њему бијаху и градине и тврђаве“. По народном предњу Гацко је добило име од “града Гата“, који се налази „на једном бријегу на подножју планине Сомине“, те да је грађен послије Косова. Сва народна предања обавјештавају да је Гат био град као праисторијско станиште и да је „била велика насеобина“ поред кога је водио „царски друм“ стари Дубровачки пут (Via Ragusa, Via Drina, Via vojvoda Sandagl), који се укрштао испод Гата са Римским путем који је водио од долине Неретве за Оногошт и Драч (Делић С., 1888., стр. 55.).

Народна изрека у којој је садржана историјска истина гласи: “Ко влада Гатом, влада и Гацком“, настала је у вријеме када је Гатом управљао Сандаљ Хранић. Његовим преласком у Кључ крајем XIV или почетком XV вијека, прије 1410. године када се поуздано зна да се Сандаљ већ налазио у Кључу,



Гат је постепено губио свој првобитни значај. И, ко хоће да упозна Гацко мора да се попне на Гат, ако хоће да заузме Гацко мора да заузме Гат.

На Гату је историја Гацка од праисторије до нашег времена, у архитектури праисторије, Старог и Средњег вијека, у каменим натписима и симболима, у остацима сакралних објеката и некропола, у орнаментици и топонимима, на Дубровачком и Римском путу „Хумске земље“, у граду-тврђави, који и данас историјски трају као светионици културе источне Херцеговине.

Лучна брана Клиње (Градац)

Лучна брана Клиње општина Гацко, грађена је у вријеме аустро-угарске власти у Босни и Херцеговини од 1891-1896. године. Пројектована је и изграђена по пројекту француског инжењера *Krantzea*. Ово је прва лучна камена брана на Балкану. Име бране потиче од најстаријег вјештачког акумулационог језера у Босни и Херцеговини, названо по топониму Клину, мјесту на коме је „уклињено“ на 1033 метара надморске висине. Почевши пројектовање и изградњу система за наводњавање Гатачког поља на данашњем Клињу (Градац), за вријеме Аустро-Угарске, преграђена је ријека Мушница на саставку рјечица Врбе, Драмешине и Жањевице.

Чешки публициста Josif Holoček боравећи у Гацку у вријеме изградње бране записао је да је цемент довожен из Напуља. Међутим, тек 1975. године, послје катастрофалне поплаве у Гацку круна бране је мало оштећена. Поправљајући оштећења бране након поплаве, установљено је да се не ради о цементу, него о пепелу лаве вулкана Везув (Италија). Оста-

ци окамењене вулканске лаве депоновани су у музејску збирку у Гацку.

Висина камене лучне бране је 26 метара, горња ширина је 4,6 метара, ширина на темељу 16,7 метара, а дужина 104,5 метара и садржи 9 504 метара кубних материјала од чега велику количину окамењеног вулканског пепела. Овај градителски објекат по квалитету градње и начину извођења је најпознатији на Балкану и у централној Европи, представља значајан културно-историјски споменик источне Херцеговине, и под заштитом је државе (Мандић Н., 1995., стр. 100.).

Стари требињски мост (Арсланагића-Перовића мост)

Стари требињски мост је међу најзначајнијим културно-историјским споменицима у источној Херцеговини. Подигнут је око 1570. године, можда нешто и прије тога. Саграђен је на ријечи Требишњици, пет километара источно од тврђаве Требиња у насељу које се назива Арсланагића Мост, у близини средњовјековног града Мичевца, односно на важној саобраћајници Балкана, на путу од Дубровника за Србију, Бугарску и Цариград. Мост је дуг 80 метара и има 7 лукова: 2 која су висока око 15 метара, 2 средња и 3 мања лука. На средини моста налазила се стражара-кућица са обје стране моста, која је срушена послје уласка аустријске војске 1890. године. Јединственог је облика и представља право ремек-дјело оријенталног градитељства на простору источне Херцеговине (Кораћ В., 1971., стр. 404.).

Дуго времена није се са сигурношћу знало ко је подигао овај мост. Према народном предању постојале су приче да су мост саградили Грци или Римљани. Према новијем народ-

ном предању мост је саградио неки Арслан-ага који се под притиском Млечана повукао из Херцег Новог у Требиње, па је по њему мост добио име и насеље поред њега као Арсланагића мост. Једна од верзија народног предања тврдила је да је мост саградио неки Кустурица који је живио у Цариграду, а који је добио име, опет по предању, зато што је неког силецију савладао својом кустуром, због чега га је султан богато наградио да је овај могао да сагради мост. Предања, разне приче и претпоставке дуго времена су стварале забуну у историји овога моста, јер није било историјских докумената који би дали одговор, ко је саградио мост.

Да је мост подигао Мехмед-паша Соколовић налазимо у Дубровачком архиву у књизи „Lettere e comisioni di Levante XXXIII, folio 19“, у којој је између осталог записано: „Пошто је пресвијетли господин Мехмед-паша дао да се подигне мост, као задужбина и за славу своју није ваљало задужбину своју злоупотребљавати и настојати да се та слава затамни“. Мост се у поменутих изворима помиње под називом *Требињски мост*- „*Ponte di Trebigne*“ све до 1687. године када су се Турци повукли из Херцег Новог, његовим падом под Млечане. Турци су од цариградске владе добијали српске посједе и одређене повластице, док се српско становништво највећим дијелом под притиском, морало склонити у планинске дијелове источне Херцеговине. Један од турских намјесника био је неки Арслан који је имао неограничена овлашћења убирања и наплаћивања дажбина и мостарине преко Требињског моста. Окрутни поступци Арслана и високе дажбине и мостарина које је наплаћивао, били су повод да овај мост дуго времена носи погрешан назив као Арсланагића мост, а затим од 1993. године, као Перовића мост.

Градили су га многобројни дубровачки мајстори и клесари. До 1972. године мост се налазио на првобитној локацији,

у близини средњовјековног града Мичевца, преко ријеке Требишњица. Међутим, због изградње бране и вјештачког језера Горица, да не би био потопљен мост је измјештен 4 километра низводно, уз помоћ UNESCO-а 1972-1974. године, при чему је задржао првобитни изглед. Својом величином и архитектонско-грађевинском љепотом представља један од симбола града Требиња и његових културно-историјских вриједности.

Римски мост на Вучији

Римски мост на Вучији преко мале ријеке Сушице налази се на самој граници између источне Херцеговине и Црне Горе, између насеља Аранђелова и Нудола. Мост је још увијек историјска непознаница чију изградњу приписујемо Римљанима, а прије тога Турцима или Аустријанцима. У народу је кроз историју био познат и као Стари мост, Грчки мост, мост на Сушици или Вучијански мост. Саграђен је између двије литице и преспаја два стрма дијела преко ријеке Сушице. Изграђен је од клесаног камена, шћемерен у полукружном луку, а горњи дијелови лука су од сиге. Представља најстарији градитељски објекат ове врсте и има посебан значај у градитељском наслеђу овог простора.

Насеља источне Херцеговине

Насеља источне Херцеговине један су од значајних и специфичних градитељско-културних пејзажа овог простора. Првенствено, мисли се на данашња урбана средишта на овом простору, али и на стара насеља од којих су нека фрагментарно сачувана.



Континуитет развитка насеља на подручју источне Херцеговине протеже се у праисторију. Међутим, основа постојеће мреже насеља формирана је у другој половини XVIII и првој половини XIX вијека са интензивним демографским процесима миграција и емиграција. У том периоду развијала се и мрежа сеоских насеља разбијеног типа, са израженим посебним карактеристикама сеоске архитектуре чија је физиономија одраз природних, биогеографских, климатских услова, друштвено-историјских, економских и политичких фактора који су утицали на њихов развој. По основним карактеристикама, у источној Херцеговини постоје одређене разлике у сеоској архитектури између мезоцјелина: *Хумина* (до 400 метара надморске висине), *Рудина* (од 400 до 800 метара надморске висине) и планинског дијела источне Херцеговине, *Горња Херцеговина* (изнад 800 метара надморске висине). Посебне карактеристике испољавају се у типу насеља, начину градње, грађевинском материјалу и организацији окућнице.

С обзиром да је о Требињу као главном урбаном и развојном центру источне Херцеговине било говора у овом раду у контексту *старих градова-шврђава*, у наредном дијелу текста биће говора о значајнијим урбаним насељима овог простора, али и о старим насељима од којих су нека само фрагментарно очувана, као и о сеоској архитектури, с аспекта историјско-градитељских и културних обиљежја, а то су: *Љубиње*, *Билећа*, *Гаџо* и *Невесине*, као и *сеоска архитектура* са посебним освртом на физичко-просторну цјелину херцеговачких Хумина.

Љубиње

Љубиње је средњовјековно насеље које се први пут спомиње 1404. године које све до XVIII вијека није било као

утврђење. Потреба за утврђивањем појавила се крајем XVII вијека у вријеме турске управе. Према досадашњим сазнањима чини се да је Осман-паша Ресулбеговић овдје 1712. године саградио љетниковац, а нешто касније 1723. године своје дворе. Године 1725. добио је царску наредбу да мора градити утврђење у овој касаби. У војно-управном погледу у то вријеме Љубиње је припадало Требињу, док је у судским пословима љубински кадија био надлежан и за Требиње. Кроз Љубиње је 1806. године прошао један француски официр који укратко спомиње да је тврђава опасана зидинама средње дебљине, а облика је квадратног. Према писању Евлије Челебије Љубиње је лијепо развијена касаба, сједиште кадилука и неких других управних функција. Имала је око 200 кућа, са кулама и пушкарницама, двије муслиманске богомоље, мектеб, медресу, двије текије, хамам, велики хан, те извјестан број дућана и магаза. Главна џамија и још неки јавни објекти били су задужбина неког Мустафе, Кизлар-аге султана Гази Осман-хана, који су настали вјероватно у трећој деценији XVII вијека (Михић Љ., 1968., стр. 132.).

На почетку XX вијека били су видни остаци утврђења који су у потпуности уклоњени након Другог свјетског рата, тако да је стицајем околности градитељство османског периода у овом источнохерцеговачком градићу готово у потпуности нестало.

Билећа

Билећа је град богате и занимљиве културно-историјске прошлости. По попу Дукљанину Билећа је била главно мјесто жупе *Рудине* која је била у саставу требињске области. Први пут као насељено мјесто, помиње се у документима



Дубровачког архива из 1286. године под називом *Vilechia*. У истим изворима и под истим називом Билећа се помиње и у XIV вијеку као важна раскрсница караванских путева. Први трагови културе и цивилизације на подручју Билеће датирају још из млађег каменог доба, о чему свједоче археолошки локалитети (тумули-гомиле и градине) који су још увијек недовољно истражени. Међу најстарије народе овог подручја убрајамо илирско племе *Дерамистије*, чије је сједиште било у ширем ареалу Ораховица (насеље, 15 километара западно од Билеће), а који су бројали 30 *декурија*. С обзиром да декурија броји од 100 до 150 становника, то значи да је ово подручје било насељено од 3000 до 5000 хиљада припадника овог илирског племена. О илирском периоду свједоче праисторијске гробнице, и нешто покретног археолошког материјала, као и топоними који су занимљиви за лингвистичка истраживања. Административно-управно и привредно сједиште у периоду римског царства налазило се у насељу Паник, испод Билеће у долини ријеке Требишњице, познато под називом *Leusinium*. Приликом преношења споменика културе из долине ријеке Требишњице, простора у којем је требало формирати акумулацију Билећко језеро шездесетих година XX вијека, Звод за заштиту споменика у сарадњи са *Standford* универзитетом из *Los Angeles*-а вршио је систематска археолошка ископавања. Том приликом откривени су објекти цивилне и војне архитектуре чија је унутрашњост била украшена полихромним мозаицима који су представљали антропоморфне, зооморфне, флоралне и геометријске мотиве (Сергејевски Д., 1962., стр. 34-45.).

Римско насеље Паник поред ријеке Требишњице, између Билеће и Требиња истраживано је на неколико мјеста, као и остаци стамбених зграда и комплетна субурбана *вила* у рус-

тичном стилу. Ова агломерација зграда лоцираних у Панику представља остатке једног фондуса великог посједа власника по имену Vesiusa који су уписали своје име на граничном камену свога имања. Vesiusova вила субурбана на Панику састојао се од великог стамбеног комплекса у чијем се центру налазио објекат од којег се према сјеверозападу простирало економско двориште у којем су биле зграде за пољопривредну производњу под именом villa rustica fructuaria, које су попуњавале цјелину пољопривредног имања. Велики слободни простор између зграда био је вјероватно обликован као врт, а сјевероисточни и југозападни дио зграда за становање, док југоисточни дио зграда није истражен. Југозападни тракт комплекса састојао се од два низа просторија. У неким просторијама налазили су се подови од мозаика и мозаичке коцкице, док су у неким просторијама зидови били осликани фрескама. Остаци инсталација за централно загријавање пронађени су у неким просторијама, док недостају грађевински елементи према којима би се препознавало постојање бања. Неке просторије су биле предвиђене за припремање хране, а један дио грађевине највјероватније је служио као зимски боравак. У сјевероисточном тракту грађевинског комплекса неке просторије сачињавале су засебну композицију дограђених објеката које су највјероватније служиле као oecusi и cubicula dormitoria.

У близини грађевинског комплекса на Панику постојао је мали приватни храм од којег су сачувани само темељи и подлога од већих блокова камена на коју су били ослоњени зидови. Тај простор је био правоугаоног облика величине приближно 7 пута 5 метара. Зграда храма почивала је на подлози од ријечног шљунка везаног кречом на коју су положене обрађене камене плоче, правоугаоног облика, разних



величина. Храм је највјероватније у античко доба био разорен. Сачињавала га је једноставна *cella* са релативно кратким антама на прочељу. Према налазима могуће је претпоставити да је зграда храма била висока 8 до 8,50 метара без стилобата, а бочна страна *cellae* чинила је квадратну плоху од 7 пута 7 метара. На Панику је осим тога откривено и гробље римских становника овог краја. Ту се прије свега истиче мали маузолеј са гробницом. Унутрашњи зидови маузолеја били су осликани фрескама. Два друга маузолеја знатно су уништена каснијим градњама (Чремошник И., 1976., стр. 41-164.).

Од XIII до XVI вијека на овим просторима регистрован је велики број средњовјековних надгробних споменика-стећака, који као монолити теже и до пет тона. На подручју Билеће регистровано је 1724 стећка изграђених у пет основних форми: саркофази, плоче, сљеменаци, сандуци и крстови. Украси на њима рађени су у специфичној техници, а мотиви су различити: људске представе, животињске фигуре, архитектонске и геометријске форме. Значајан број стећака садржи натписе који говоре о покојнику, занимању, начину смрти, а најчешћа имена су: Радић, Вуксан, Вукоман, Добрић, Влатко. Сви су писани старобосанском ћирилицом (*босанчицом*), а њихови писци припадали су различитим клесарским школама (Дедијер Ј., 1903., стр. 20-34.).

Гацко

Гацко је насеље источне Херцеговине које ја настало на путу који је водио од Дубровника за Србију, и даље. Подручје Гацка је погранични простор према Црној Гори. За вријеме постојања старе Херцеговине Гацко је било сједиште адми-

нистративно-територијалне јединице окружног значаја коју је сачињавало подручје Гацка, дио Пиве и Оногошта (Никшић). Са „нестанком“ старе Херцеговине подручје Гацка је изгубило већи дио територије.

Гацко се у историјским изворима први пут спомиње у Летопису попа Дукљанина око 1150. године, а у дубровачким архивским изворима 1278. године, након историјски познате битке на Гатачком пољу између српског краља Уроша и његовог сина Драгутина која се одиграла 1276. године. На овом простору су се укрштале културе Истока и Запада од праисторије до нашег доба, водили многи ратови, дизали устанци и буне, и склапали споразуми. Гацко је припадало Хумској земљи и земљи херцега Стјепана Вукчића Косаче до пада под Турке 1465. године. На подручју Гацка регистроване су многе градине и гомиле из илирског времена. Иначе, на простору источне Херцеговине у току друге половине XIX вијека, након оснивања Земаљског музеја у Сарајеву 1888. године вршена су обимна археолошка испитивања. Групе археолога предвођене Артуром Евансом и Ђиром Трухелком приступиле су ширем систематском истраживању, посебно подручја Требиња, Билеће и Гацка, гдје су на различитим локалитетима пронађени и регистровани материјални остаци насеља, комуналних објеката, цеста, покретних предмета, споменика културе и др. Највећи број археолошких локалитета источне Херцеговине потиче из средњег вијека, мада су присутна и нека античка налазишта која показују прве значајне трагове култура и цивилизација из тог периода. Међу овим налазиштима доминирају гомиле (тумули), градине, натписи, некрополе и темељи некадашњих грађевина. Географски, археолошка налазишта ове врсте су распрострањена на цијелом простору источ-



не Херцеговине, али ипак их је највише лоцирано на простору требињске и гатачке општине.

Од градина најпознатије су Илијина Греда код Богојевић села, југоисточно од Требиња, Херцегов град код Засада (Требиње), Градина код Јасеника (Гацко) и у Панику код Билеће, гдје је пронађена римска насебина на површини од 200 хектара. Истраживањима праисторијских камених гомила на овом простору крајем XIX вијека, утврђено је, да око 2000 гомила представљају гробна мјеста као најједноставнији начин сахрањивања: „*јомилу на њ*“, „*јод јомилу*“. Од великог броја камених гомила на овом простору најпознатија је *Зборна јомила*, која се налази на мјесту попришта велике битке из 1276. године између српског краља Уроша првог и његовог оца Драгутина. И топоними поред Гомиле подсјећају на неки крупан догађај који је оставио трајан траг и успомену на сурову прошлост која се наслућује у називима Пусто поље и Нерадовице. Народно предање и меморат везују Зборну гомилу и Урошев стећак, као велико зборно мјесто Гачана на Гатачком пољу, гдје су се доносиле судбоносне одлуке од којих је зависио и сопствени опстанак. (Мандић Н., 1995., стр. 170.).

Треба напоменути да је простор гатачке општине препознатљив и по бројним локалитетима стећака. Наиме, на 119 локалитета има укупно 2219 стећака са 38 надгробних натписа. Највеће некрополе на овом простору су у селима Браићевићи (147 стећака) и Бахори на локалитету Плоче са 106 стећака од којих је 13 украшено (Њавро М., 1985., стр. 87.).

На основу претходно назначених предисторијских налазишта (тумула), преко античких (дијелови ископаних насеља, натписи и сл.), средњовјековних (некрополе, стећци,



ископине темеља и сл.) и оних из новијег периода може се констатовати да је подручје источне Херцеговине богато разноврсним културно-историјским наслеђем, које датира из различитих историјских периода.

Невесиње

Невесиње као урбано насеље планинског дијела источне Херцеговине (високе Херцеговине), први пут се помиње као жупа у XII вијеку која је припадала Дуљаниновом подручју. Као град се помиње у XIV вијеку. Име су му дали стари Римљани према латинском називу *Neuesigna*, што значи сњевна пустиња. Први поуздани податак о Невесињу налази се у летопису Пећке патријаршије у ком се каже да је Сава Немањић овдје 1219. године поставио првог хумског епископа. У дубровачким изворима Невесиње се први пут помиње 1281. године као сједиште невесињске жупе, а главни град био је Вјенчац, а касније и кнежево сједиште. У римско доба кроз Невесиње је ишао пут из долине Неретве преко Биограда до Сарајевског поља, што указује на значај овога насеља у том времену. Старим римским и средњовјековним путем из правца Сарајева 1465. године дошли су Турци и успоставили свој логор у Невесињском пољу, одакле су кренули у освајање Гацка, Билеће и Требиња. Већ од 1469. године у Невесињу се помиње војвода турског поријекла („*de donando Chusaino voyvoda de Nevesigne*“), као и војвода Махмут („*Machmut voivoda Turchi in Nevesigne in locum dictum Xiglieuo*“), што би требало протумачити да је војвода Махмут по заузимању Невесиња столовао у Жиљеву, а не у Винчацу или Биограду како се могло претпостављати. У првим годинама османске власти војводе су се у Невесињу често мијења-



ле, а кадија је овдје успостављен од 1470. године, када је постало и сједиште кадилука (Мандић Н., 1995., стр. 470-471.).

Послије окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске у Невесињу је саграђен војнички логор, као велика грађевинска агломерацију.

У оквиру монографије „Културна баштина Републике Српске“, у дијелу који се односи на некрополе стећака, као дијела културног наслеђа подручја Невесиња, Љ. Шево наводи: „У селу Крекови у подножју планине Црвањ, око девет километара сјевероисточно од Невесиња, налазе се двије некрополе са стећцима, од којих се она на локалитету Калуфи, са 452 стећка, уврштава се међу највећа гробља ове врсте. Украшена су четрдесетчетири стећка, уобичајеним мотивима мачева, штитова, тордираног ужета, лозице са тролистом, полумјесеца, розета, аркада и антропоморфних крстова. Међу фигуралним представама су људски ликови, од који неки држе копља, затим коњи, лов на јелена, сцена кола на којем је жена коловођа и приказ турнира у које учествују по два витеза на коњима са сваке стране. На некрополи је нађено више античких сполија, а два стећка-сандучара са ове некрополе, украшена сценама турнира и кола, пренесена су у Београд и изложена испред Војног музеја на Калемегдану“ (Шево Љ., 2003., стр. 85.).

Подручје Невесиња има највише стећака у источној Херцеговини па се на 110 локалитета налази 3884 стећака од којих је 390 украшених као и многе илирске градине, остаци утврђења и насеља и велики број камених гомила тумула (Њавро М., 1985., стр. 84.). Поред тога, на подручју Невесиња сусрећемо низ значајних објеката, различите старости и намјене, различитих културних обиљежја и архитектуре, као нпр.: *Херцејов траг* у Зоовом Долу, *Силолови*, Бањ до



(средњовјековне три судачке столице уклесане у камену) и Мост „*Овчији брод*“ на ријеци Заломки, што представља вриједно градитељско културно наслеђе овог простора (Ђоровић В., 2003., стр. 107.).

Сеоска архитектура источне Херцеговине

По својим природним карактеристикама (морфологија тла, клима, вегетација) у оквиру источне Херцеговине могу се издвојити просторне цјелине: *Хумине* (до 400 метара надморске висине), *Рудине* (од 400 до 800 метара надморске висине) и планински дио-*Висока* Херцеговина (изнад 800 метара надморске висине). Утицај природне средине један је од битних фактора у формирању културе неких народа, уз утицаје разних других фактора, обликовала се специфична сеоска архитектура овог простора. Запажено је да у источној Херцеговини постоје одређене разлике и то између високе Херцеговине, Рудина и ниске Херцеговине, односно Хумина.

Сматра се да је у планинском дијелу источне Херцеговине најстарији стамбени објекат за становање био *савардак*. То је била кућа кружне основе, купастог крова са отвором за дим, изграђена од облог дрвета и покривена ражовом сламом, *млаћевином*.

У Рудинама, најстарији облик објекта за становање била је *колиба*, објекат ваљкасте основе са зидом од испреплетеног прућа-*илошом*, која се покривена млаћевином. Овај објекат је временом постао чобанска колиба, *илешара* (Владић-Крстић Б., 1999., стр. 65-69.).

Ниска Херцеговина, односно херцеговачке Хумине је просторна цјелина у оквиру геопростора источне Херцего-



вине са изразитим и посебним етно-културним карактеристикама у погледу *сеоских насеља*, односно *сеоске архитектуре* о чему ће у наредном тексту бити говора са посебним освртом.

Сеоска насеља Хумина

Културно-цивилизацијске специфичности и занимање становништва херцеговачких Хумина условили су типологију и физиономију сеоских насеља која се могу диференцирати као насеља православно-хришћанског културног круга и представљају најупечатљивији елемент српско-православног пејзажа овог простора.

Хумине као просторна цјелина коју карактеришу крашки предјели крајњег југа источне Херцеговине, обухвата просторе Поповог, Требињског и Љубињског поља. У крашким предјелима херцеговачких Хумина села представљају посебну врсту насеља, која своје етнографске карактеристике испољавају у типу насеља, начину градње, грађевинском материјалу и организацији окућнице. Морфологија и смјештај насеља Хумина производ су социо-економске организованости села, али и услова локације, у којима је један од основних фактора био режим периодично плављених поља, па је настанак и развој насеља био у директној зависности од ових фактора. Социо-економски фактори локације насеља су у вези са наглашеним потребама њиховог смјештаја на прелазу различитих функционалних цјелина, аграрних функција поља и ободних страна, погодних функционалној организацији сеоског газдинства.

Посебну етно-културну пажњу, с обзиром на физиономију и морфологију, гдје до изражаја долази стари тип на-

сеља овога подручја, привлаче села око Поповог поља. Физиономија, морфологија и функционалност насеља у ободу Поповог поља, по много чему је специфична и јединствена, због чега имају значајну културну вриједност. Села су формирана по ободу крашких поља, по вртачама, увалама, крај ријетких извора и око већих комада плодне земље. У вријеме настанка села, куће су удаљене једна од друге, или, око плодне земље збијено је онолико кућа колико та земља може да исхрани. По ободу Поповог поља села су формирана у низу, на мјесту гдје равница прелази у стрмину, из два разлога: дна поља су плављена, те куће ту не могу да буду, али, и да куће не би заузимале плодну земљу дна поља, вртача и увала.

У почетку њиховог настанка села су била *разбијеног* типа. Међутим, због природног прираштаја сеоског становништва, настала је диоба породица. Сродници су зидали куће једни уз друге те сеоска насеља су „*урасињем*“ кућа мијењала изглед и настале су збијене групе кућа, обично припадника једне породице које се на овим просторима називају *махале*. „Вишак“ становништва образовало је удаљеније нове махале, *раселице*, од којих су настала нова села, или се становништво исељавало. Унутар једне махале куће су веома збијене, удаљене једна од друге највише 20 до 30 метара, ограђене су каменим зидом (*сухозид*) и одијељене уским „улицама“ -*ироионима*. Куће и улице села: Талежа, Увјећа, Гомиљани и Мостаћи (недалеко од Требиња), као и села у требињској површи то најбоље илуструју. Села су имала старјешине: *кнеза* (Срби), *лавара* (Хрвати) или *мукшара* (муслимани). Групе села образовале су *цемаџ*, *јафџу* или *кнежину*, чији су се представници састајали на одређеним мјестима ради договора о стварима од заједничког интереса. Састанци су се одржавали у Поповом пољу на чатрњи *Ресуши* или на *Љумни-*



ма (гувнима), која представљају простор кружне основе ограђен зидом од клесаног камена и поплочан каменим плочама. Сва села Хумина, у основи су разбијеног типа унутар којих се налазе групе мање или више збијених кућа. Карактеристично је да су села Хумина више збијена, она која су више под утицајем медитеранске климе, и поред потребе екстензивног сточарства и земљорадње (Владић-Крстић Б., 1999., стр. 64-77.).

Куће Хумина

Куће херцеговачких Хумина ограђене су високим каменим зидом, на коме је велика капија, а кућа је повучена у двориште. Ако кућа није сасвим у дворишту него једним зидом излази на „улицу“, кућа на том зиду нема прозора, а врата куће увијек воде у двориште, а никако на „улицу“. Карактеристика кућа ниске Херцеговине је мала окућница, са малим бројем помоћних зграда, што је све опасно високим зидом тако да куће личе на мала утврђења. С обзиром да је ниска Херцеговина била раскрсница важних путева у близини границе која је дијелила два царства и двије културе, те је овај простор често био несигуран, па су овако изграђене куће имале одбрамбено-заштитну функцију.

Камена кућа је једина кућа херцеговачких Хумина. Херцеговачки крш за градњу кућа пружа само камен, због чега су у Хуминама и куће и зграде изграђене од камена, што представља једну од битних етнографских карактеристика, која подручје херцеговачких Хумина одваја од остале источне Херцеговине, па и осталих динарских предјела. Најједноставнија кућа ниске Херцеговине је *кућа на сомић*. Зидана је од камена у *сухозигу* или у малтеру од креча и пијеска, а



кров је покривен најчешће каменом плочом, или шиндром. Правоугаоне је основе, с вратима на дужем зиду куће, која дијеле кућу на мањи дио у ком се налази огњиште, и већи дио који обично служи као остава. Прозор је малих димензија и налази се на зиду у близини огњишта тако да кроз њега може да излази дим, пошто отвора за одвод дима на крову нема. Камена кућа Хумина, поред огњишта има и једну собу која се назива *клијет* и одвојена је од огњишта импровизованом преградом. У вертикалном правцу крајеви краћих зидова продужују се (зидају се) у висину до сљемена. Тако продужени зид назива се *ластџавица*, а кућа са тако изиданим зидовима назива се *кућа на ластџавицу*. Кров куће на ластџавицу је *на двије воде*, односно двосливан је и има отвор за одвод дима који се зове *баца*, односно димњак који је изведен у *ластџавици*. Ако је кров покривен каменом плочом овај тип херцеговачке куће се назива *полача* (плочара).

Полача је најкарактеристичнија и најраспрострањенија кућа херцеговачких Хумина. Њихова етнографска карактеристика, поред осталог, је и огњиште поред којих се налазе камени кревети на којима се сједи и спава. Изнад огњишта се налази вертикални жељезни ланац *верите* за који се каче посуде (*кошао*) за кување домаћих јела, а изнад огњишта се вјеша месо за сушење и остали пољопривредни производи. Уз огњиште се налази метални прибор за ложење и одржавање ватре, *машице* и *маша*. Остали инвентар полаче има доста медитеранског утицаја, како у облицима тако и у називима (*комоштра*, *лукијерна*, *џаншаруља*). Поједини предјели са нагибом по ободу Попова поља, на којма се подижу куће условили су настанак кућа херцеговачких Хумина које се називају *куће на ћелицу*. Оне се граде на стрмом терену, тако да је један дио куће укопан у земљу и назива се *изба*. Спрат куће



на ћелицу је дводјелни и има просторију са огњиштем и собу у којој је *оџак* (димњак). Кућа на ћелицу представља комбинацију приземне и спратне куће коју је условио нагиб терена. Спратни дио куће назива се чардак који је такође сазидан од *кресаної* камена, покривен је плочом и није тако честа кућа на подручју херцеговачких Хумина, јер су је могле изградити само имућније породице које су се бавиле трговином. Чардак муслиманског становништва се унеколико разликовао од чардака српског и хрватског становништва што је условљено различитом вјерском припадношћу. Чардак муслиманског становништва, поред осталих просторија имао је и бању или *абдесџхану*, а прозори су били покривени засторима *мушебаџима* и имали су већи број просторија (Владић-Крстић Б., 1999., стр. 65-74.).

Најзначајнији, по етнографским карактеристикама су пратећи или *помоћни објекти* кућа херцеговачких Хумина, а то су: *стаје* (појате), *гумна* (гумна), *чаџиџе* (густијерне) и *каменице*. За херцеговачке Хумине карактеристичне су мање зграде врло старог поријекла које се називају *џаљари*, који су карактеристични за Попово поље, зидани сухозидом, покривене каменом плочом, смјештене на земљорадничким имањима, а служе за смјештај алата и пољопривредних производа. *Стаје* (појате) по изведби одговарају једнодјелној кући на сомић, а служе за стоку. У близини пољопривредних имања, најчешће винограда саграђени су објекти који се зову *џударнице*, на четири дрвена стуба постављен је кров од даске или млаћевине, гдје се суше пољопривредни производи (дуван, кукуруз и сл.). Поред кућа најчешће се налази *џор* или *јањило*, такође изграђени сухозидом. У новије вријеме појате за стоку зидају се с малтером и малтерисањем, а покривају се каменом плочом или цријепом. За камену кућу

херцеговачких Хумина карактеристично је *гумно* (гумно), то је простор кружне основе ограђен парапетним зидом од кресаног камена и поплочан каменим плочама. Главна функција им је окупљање мјештана ради забаве, одмора и рекреације приликом светковина, као и договора о важним сеоским питањима. Осим тога гумно је намијењено вршењу или млаћењу жита. Уз гумно се увијек налази појата, тако да се слама приликом вршења може одмах убацивати на таван појате, у чијем другом-доњем дијелу се налази стока. Уз ове објекте, скоро по правилу су насади винове лозе, односно мањи виногради са каскадним терасама. Херцеговачке Хумине су предиио „*љушот*“ херцеговачког крша који је „*безводан*“, тако да „*живе*“ воде и извора има врло мало. У Требињској шуми код села Зачуле има само један извор. Једина текућа вода је ријека Требишњица, некада највећа понорница у Европи. Због оскудице „живе“ воде у херцеговачким Хуминама користи се кишница која се сакупља у *локве*, *чапрње* (густижерне), или *убла* (бунари) и *каменице*. За локве се користе уске вртаче, чија се дна облажу каменом да би била вододржива, односно задржавала воду која се у њима сакупља. Преко неких локава постављено је неколико камења која се називају *скакала* која служе као мост за прелаз људи и стоке. Локва која се зове *Ржан* код Горње Главске карактеристична је по томе што има и камено корито које служи за напајање стоке и прање рубља, као и локва Пољичница код села Пољица. Ове локве се налазе и данас поред садашњих сеоских насеља, као и на мјестима гдје су некада била. Локве се у народу називају *ирчим* што упућује на њихово праисторијско поријекло. Карактеристична је и *Лијац* локва у близини Старог села које се налази између села Бобовишта и Спарожића. Ова локва је у облику лијевка чије су три стране



обложене кресаним каменом, а једна страна је обложена камењем са блажим падом који су поредани тако да служе као степенице за спуштање у локву. Предпоставља се да ова локва потиче из средњовјековног периода. Етнографско-грађевински објекти херцеговачких Хумина из млађег временског периода њиховог постанка су *чаширње*, које су саграђене на мјестима гдје је добар доток кишнице. Четвороугаоног је облика, озидана и покривена каменом на „*ћмер*“ и служи као резервоар воде за једно домаћинство или за цијело село. Скоро свако село и кућа херцеговачких Хумина имају по једну чатрњу. Мања природна удубљења у камену која служе као резервоари за воду, за људе или стоку су *каменице*. Каменице су исто мањи обрађени камени судови који су постављени поред кућа да из њих пије воду живина, а могу служити и за прање рубља као „машина за прање веша“. Долина ријеке Требишњице (са цјелинама Поповог поља, Шума, Површи) је подручје крша с утицајем медитеранске климе, што се у пуној мјери одражава на привреду овог краја. У ствари, ово је крај у коме земљорадња има велики економски значај. На нижим пољима и површинама овог подручја (до 400 метара надморске висине), земљорадња је веома развијена на онолико земље колико је има. Пошто су обрадиве површине врло мале, развила се земљорадња „*мошичкої*“ типа. Како је земљиште кршевито, из земље „*вири*²“ крупно камење, које се „*крчи*“, па се слаже на гомиле или употребљава за ограде. Изузетак представља савремена пољопривреда (аграр) у Поповом и Требињском пољу. Кад се земљиште „*искрчи*“, не мора се чистити 20 до 30 година, а онда камење опет „*никне*“, пошто земљиште пропада у крашкој унутрашњости. Да би се спријечило спирање земље, њиве и баште су ограђене сухозидом. Техника зидања „ограда“ су-



хозидом је аутохтона културна етнографска вриједност, која поред осталог, представља аграрни пејзаж херцеговачких Хумина (Владић-Крстић Б., 1999., стр. 17-37.).

Литература

1. Сергејевски Д. (1962.), *Римска цесџа Нарона-Leusinium*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Нова серија, свеска XVII, Сарајево.
2. Крешевљаковић Х.-Капицић Х. (1954.), *Сџари херцејовачки ѓрадови*, Наше старине II, Сарајево.
3. Ѓњато Р. (1991.), *Исџочна Херцејовина-јеоѓрафски ѓроблени развоја*, ГДБих, посебна издања, књига 8, Сарајево.
4. Дедијер Ј. (1909.), *Херцејовина, анѓројојеоѓрафске сџудије*, Српски етнографски зборник, Београд, књига 6, Београд.
5. Ѓњато Р. (1995.), *Од сџаре до срѓске Херцејовине*, Српске земље и свет, бр. 5, ГДРС, Бања Лука.
6. Шево Љ. (2003), *Кулѓурна башѓина Рејублике Срѓске*, Православна реч, Нови Сад.
7. Михајћ Љ. (1968.), *Туристѓички моѓиви о објекѓи у Херцејовини*, Туристичка штампа, Београд.
8. Кораћ В. (1971.), *Требиње-исѓоријски ѓрејлед*, Завичајни музеј, Требиње
9. Јуричек К. (1959.), *Зборник*, Београд.
10. Мандић Н. (1995.), *Земља звана Гацко*, I, II дио, Београд.
11. Мандић Н. (2007.), *Оснивачи Херцејовине*, Гацко.
12. Делић С. (1911.), *Кључ*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево.
13. Делић С. (1888.), *Гаѓачко јоље*, Школски вјесник, Сарајево.



14. Ковачевић-Којић Д. (1978), *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево.
15. Њавро М. (1985.), *Херцеговина*, Привредни вјесник, Загреб.
16. Владић-Крстић Б. (1999.), *Народни животи и култура Срба у источној Херцеговини*, Етнографски музеј, Београд.
17. Мразовић М. (1900.), *Bosnisches skizzenbuch*, Leipzig.
18. Динић М. (1978.), *Српске земље у средњем веку*, Београд.
19. Чremoшник И. (1976.), *Римско насеље у Панику код Билеће*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево.
20. Ћоровић В. (2003.), *Прошлости Херцеговине*, Свет књиге, Београд.
21. Крешевљаковић Х. (1957.), *Сахај куле у Босни и Херцеговини*, Сарајево.